

<sup>1</sup> Б.С. Жұмағұлов \*

<sup>1</sup> Абай атындағы ҚазҰПУ, Әлем тарихы кафедрасының профессоры,  
тарих ғылымдарының кандидаты  
Алматы, Қазақстан Республикасы, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

## ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ ЗАРДАПТАРЫН ЖОЮ БАҒЫТЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ШАРАЛАР

### *Аңдатпа*

Мақалада Қазақстандағы 1920-1922 жылдардағы аштықпен күрес туралы айтылады. Аштықтың кесірін тоқтатуда Қазақстан өкіметінің барлық мүмкіндікті пайдаланғандығы туралы айтылып, бұл құбылыстың республика тұрғындары үшін апатты жағдайына Орталық Кеңестік биліктің назарын аудартқандығы көрсетіледі. Мәскеуден жанды көмек көрсетуге ұсыныстар жасалып, тарихының өзіндік ерекшелігі бар, Кеңес өкіметінің алғашқы саяси, экономикалық, мәдени, тағы да басқа бағыттардағы бейбіт құрылымдарының жүзеге асыру барысындағы қиындықтар мен қайшылықтар туралы айтылады.

Көрсетілген мерзімде Кеңес өкіметі дағдарысқа ұшырап, өнімділігі құлдырап, тоқырауға ұшыраған экономиканы аяғынан тұрғызу және оны одан ары дамыту шараларын қолға алып, сонымен бірге бұл аса маңызды қадамды қысқа мерзімде аяқтау жоспарланды. Бұл кезде Кеңес өкіметі барынша экономикалық құлдырау сатысына аяқ басқан еді. Ал оның арты жаңа толқулар, төңкерістерге алып келетіндігі айғақтана түсті.

Ресейдегі 1920 жылдардағы оқиғалар, азаматтық тартыс елдің барлық саласына аса үлкен қирау, құлдырау, тоқырау, тұрғындарына күйзеліс, кедейшілік пен аштық әкелуінің себептеріне тоқталған. Сонымен қатар мақалада аштықтың себеп – салдары мен жалпы ғылыми тұжырым-далары туралы ой жынақталып, ғылыми ұстанымдар алға қойылған.

**Түйін сөздер:** Кеңес үкіметі, меншіктен айыру, күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру, аштық.

<sup>1</sup>Жұмағұлов Б.С.\*

<sup>1</sup>КазНПУ имени Абая, профессор кафедрасы Всемирной истории, кандидат исторических наук  
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

## МЕРЫ ПРОВОДИМЫЕ ПО ЛИКВИДАЦИИ ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ 1920-1922 гг.

### *Аннотация*

В статье анализируется меры проводимые по ликвидации голода в казахстане 1920-1922 гг. Подчеркивается, что власти Казахстана использовали все возможности для прекращения голода, что привлекло внимание Центральной Советской власти к катастрофической ситуации для жителей республики. Из Москвы делаются предложения по оказанию помощи людям, история которых имеет свою специфику, говорят о трудностях и противоречиях в реализации первых политических, экономических, культурных и других направлений деятельности мирных структур Советской власти.

В указанные сроки Советская власть должна была в кратчайшие сроки завершить этот важнейший шаг, взяв на себя меры по возведению и дальнейшему развитию экономики, подверженной кризису, падению производительности и депрессии. В это время советская власть оказалась на стадии максимального экономического спада. А за ним последовали новые волнения.

События 1920-х годов в России, гражданские конфликты затронули все сферы страны, вызванные огромными разрушениями, падениями, депрессией, шоком их населения, бедностью и голодом. В связи с переходом к новой экономической политике в стране созданы условия для развития различных видов кооперации - потребительской, снабженческой, финансовой, профессиональной, сельскохозяйственной, промышленной, жилищной и других, деятельность которых финансируется через кооперативные и коммерческие банки.

**Ключевые слова:** Советское правительство, лишение собственности, насильственная коллективизация, оседлый образ жизни, голод.

*<sup>1</sup>B.S. Zhmagulov\**

*<sup>1</sup> Professor of Abay KazNPU, candidate of historical sciences  
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru*

## CONDUCTED WORKS ON LIQUIDATION OF HUNGER In KAZAKHSTAN 1920-1922

### *Abstract*

In the article analysed measures are conducted on liquidation of hunger it is Underlined in казахстане 1920-1922, that authorities of Kazakhstan used all possibilities for stopping of hunger, that attracted attention Central Soviet power to the catastrophic situation for the habitants of republic. From Moscow done suggestion on helping to the people history of that has the specific, it is talked about difficulties and contradictions in realization of first political, economic, cultural and other directions of activity of peaceful structures of Soviet power.

In the indicated terms Soviet power had in the earliest possible dates to complete this major step, undertaking measures on erection and further development of economy, subject to the crisis, falling of the productivity and depression. At this time soviet power appeared on the stage of maximal cutback of economic activity. And new agitations followed on him.

Events of 1920th are in Russia, civil conflicts affected all spheres the countries, caused by enormous destructions, falling, depression, shock of their population, poverty and hunger.

**Keywords:** Soviet government, deprivation of property, forced collectivization, settlement, opposition of the people.

**Кіріспе.** Қазақстандағы орын алған аштықтың бетін қайтаруға РКФСР-дың көптеген аймақтары да араласты. Сонымен қатар келесі жылдың егістік жұмысын ұйымдастыруға да назар аударылды. Әсіресе “Қазақ ... еңбекшілеріне Ресейдің орталық аудандарының жұмысшы-лары үлкен көмек көрсетті. Мысалы, 1921 жылдың желтоқсанында олар Жетісуға 15 мың орақ, 13 мың шалғы, 120 соқа, 6 шөп шабатын машина, 350 мың аршын мата, 200 пұт сабын, 100 пұт шай жіберді”. [1,414]

**Өзектілігі.** Аштықтың зардаптарын жою бағытындағы осындай нақты шаралардың тұрақты түрде одан ары жалғастырылуы қамтамасыз етілді. Мысалы: “1921-1922 жылдары ауыл шаруашылығындағы қиын жағдайға байланысты Қазақстанда азық-түлік салығының мөлшері азайтылды. Батыс Қазақстан губернияларында астықты тұтыну тапшылығының көрсеткіші 17,4 млн пұтқа жетті (мұнда егістің 50%-дан 80%-ға дейіні күйіп кетті.). Қыстан кейінгі ауыр жұттың нәтижесінде 1921-1922 жылы мал саны 80%-ға азайды. Орал және Бөкей губерния-ларының кейбір уездерінде малдың өлімі 100 пайызға жетті.

Жұтқа байланысты Орал, Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, сондай-ақ Қостанай (Қостанай уезін қоспағанда) губерниялары БОАК-тің декретімен (1921 жылғы 18 тамыздағы) елдің ашыққан аудандарының қатарына жатқызылды және салықтан босатылды. Сондай-ақ көшпелі және жартылай көшпелі мал өсіретін шаруашылықтар да салықтан босатылды (ҚАКСР ОАК Төралқасының 1921 жылғы 28 шілдедегі қаулысы)” [2,197].

Аштықтың кесірін тоқтатуда Қазақстан өкіметі барлық мүмкіндікті пайдаланды. Бұл құбылыстың республика тұрғындары үшін апатты жағдайына Орталық Кеңестік биліктің

назарын аударды. Мәскеуден жанды көмек көрсетуге ұсыныстар жасалды. Мысалы, С.Сейфуллин басшылық еткен Қырғыз экономикалық кеңесінің отырысында: “ҚАКСР-дегі астықтың шығымының төмендігі мен астық өнімінің мол мөлшердегі жетіспеуі өлкенің ішіне ауылшаруашылық салығының заттай бөлегін қалдыру, одан кейін Қырғызияның ауыр жағдайына орай ауыл шаруашылығы бойынша алынатын барлық салықтың өлкенің өз ұйымдарына, соның ішінде жартысынан молы жергілікті бюджетке қалдырылуы, өлкелік ұйымдарға орталыққа ауыл шаруашылығы жинауға кеткен шығындарды қайтаруы керек”, [3] – деген ұсыныс шығарылып, ауылшаруашылығы өнімінің көлемді бөлегін Қазақстанда қалдыру мәселесі атап көрсетілді.

**Мақсаты мен міндеттері:** Кеңестік Ресей мемлекеті тарапынан қамтамасыз етілген нақты жұмыстардың нәтижесіндегі 1922 жылдың аяғынан ашаршылықтың беті қайта бастауына орай “Аштыққа көмектесудің Орталық Комитеті және оның жергілікті органдары таратылды. Осымен бірге БОАК орталықта және жергілікті жерлерде аштықтың зардаптарын жою туралы жаңа комиссия құрды (БОАК аштық зардаптарын жоюдың ОК).

**Материалдар мен әдістер.** 1922 жылдың 22 желтоқсанында ҚАКСР өкіметінің республиканың кейбір губернияларына көмек беру туралы ұсынысын талқылай келе бұл комиссия 454500 тұрғындары бар Бөкей және Орал губернияларын аса мұқтаждыққа ұшырағандар деп жариялады және оларға 35 мың пұт астық жіберуге қаржы бөлді. РКФСР өкілдігіне және БОАК балалар комиссиясына осы губерниялардағы балаларды тамақпен қамтамасыз етуді ұлғайтуға ұсыныс жасалды.

(Аштыққа азырақ ұшыраған губерниялардағы, - Б.Ж.) ... егістік жерлері және шаруашылық-тары жоқ тұрғындар мен көшпенділерге 30 мың пұт астық босатылды. 1923 жылы республикаға 250 мың пұт астық, 110 мың пұт тұқым қарызға, 1,5 миллион рубль мал сатып алуға босатылды”. [1.457-458]

**Негізгі бөлім.** Көрсетілген мерзімде Кеңес өкіметі дағдарысқа ұшырап, өнімділігі құлдырап, тоқырауға ұшыраған экономиканы аяғынан тұрғызу және оны одан ары дамыту шараларын қолға алды. Сонымен бірге бұл аса маңызды қадамды қысқа мерзімде аяқтау жоспарланды. Большевиктік мемлекетке экономикалық қайта құруларды ешқандай шетел мемлекеттерінің көмегіне іске асыру керек болды. Себебі осындай күрделі тоқырау жағдайындағы халық тұрмысының барынша нашарлауы, жаппай жұмыссыздық, осының негізіндегі аштықпен жоқшылықтың тереңдеуі социалистік жүйенің өзіне қауіп төндіре бастаған еді. Шетел капиталистерінің социалистік Ресейді экономикалық оқшаулау саясаты да жағдайды болмаған дәрежеде қиындатты. Кеңес өкіметі барынша экономикалық құлдырау сатысына аяқ басқан еді. Ал оның арты жаңа толқулар, төңкерістерге алып келетіндігі айғақтана түсті.

Оқиғаның осындай тұрғыда қалыптасуына орай экономиканы жүргізудің капиталистік, социалистік, т.б. түрлерін жақсы білетін В.И. Ленин мемлекетте аралас жаңа экономикалық саясатты енгізуге шешім қабылдады. Соның ішінде негізінен капиталистік қатынастарға баса назар аударылды.

Егер де орын алған нақты шындыққа тоқталатын болсақ: “Азамат соғысындағы жеңіске қарамастан 20-жылдардың басындағы елдегі әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдай шиеленісе түсті. “Оннан астам қалалар және жүзден астам селолар күйретіліп, тоналды.

Мындаған өнеркәсіп орындары талқандалды немесе шикізатпен отынның жетіспеуінен тоқтатылды. Экономикалық тоқыраудың зардаптарынан өнеркәсіп өнімі 7 есе азайып, 1921 жылы соғысқа дейінгі деңгейдің 14% ғана құрады. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 2 есеге азайды” [4].

Нақтылап айтқанда: “1920 жылға қарай Қазақстанда мұнай өндіру 1913 жылмен салыстырғанда төрт есеге қысқарды, Успенск кен орны мен Спасск мыс қорыту зауытындағы мыс кенін өндіру мен мыс балқыту мүлдем тоқтатылды. Қарағанды көмір өндіру орындары көмір өндіруді 5 есеге азайтты. Алтын өндіру 92 есеге азайды. Мақта тазалау өндірісінің өнімі 20 есеге, жүн жуу - 256, сантонино - 9, ұн-жарма - 1,5 есеге азайды”[1.318].

Елдің азамат соғысында жеңіске жетуінде басты тұтқа болған “Соғыс коммунизмі саясаты” жағдайында жүргізілген тікелей мемлекеттік міндеттеу тәртібі және ең бастысы

азық-түлік салғырты шаруалардың өздеріне ең қажеттісін өндіруден басқаға ұмтылушылықтарын тудырмады, себебі одан артықтарының барлығы мемлекет пайдасына өткізілуге тиіс болды.

1921 жылға үш есеге азайған барлық жиналған астық көлемі мен шаруалардың тұқымға, малға азыққа және тамаққа пайдалануға тиістімен арадағы айырмашылық 358 млн пұт қана болды. Дайындау отрядтарының күштеу әдістері деревняның ашық қарсылықтарын тудырды. Елде 50-ден артық ірі шаруалар көтерілісі орын алды.

... Бұлармен қатар социалистік жүйеге сенімсіздік, шаруашылықты жүргізудің большевик-тік әдістеріне қарсылық саяси бағыт қимылы күшейе түсті. Кеңестік әскери-коммунистік бағытқа қарсы болушылардың қатары артты. Әсіресе мұндай ахуал Кеңестік Ресейдің орталық аймақтарында орын алды. Осылардың қатарындағы ең ірісі Кронштадт бүлігі болғандығы белгілі.

Елде шаруашылықты ұйымдастыру, экономиканы қалпына келтіруде шұғыл шаралар қолдану кезек күттірмейтін міндетке айналды.

Азамат соғысы аяқталғаннан кейінгі мерзімдегі Қазақстандағы қалыптасқан жағдай оның әлеуметтік-экономикалық артта қалуынан және негізінен ауылшаруашылықты болғандықтан күрделене түсті.

Мемлекеттің қарамағына алынған 307 өндіріс орындарының 250-жұмыс істемеді. Мұнай өндіру 1913 жылмен салыстырғанда 4 есе, көмір - 5 есеге қысқарды. Өндіріс орындары көрсет-кіші 1920 жылғы жалпы өнімінің 6,3% - ғана құрады.

Экономикалық дағдарыстың терең зардаптары толық күйреу жағдайына тұрған ауыл шаруашылығына да әсер етті. Егістік алқабының соғысқа дейінгі мерзімінен 2 млн. десятинаға дейін қысқаруы және әр десятинадан алынатын өнімнің 38,7 пұттан 18,7 пұтқа дейін азаюы; 1920-1922 жылдардағы құрғақшылық астықтың жалпы түсімінің 3 есе кемуіне әкеліп соқты.

Мал шаруашылығында аса ауыр жағдай қалыптасты. Малды соғыс мүддесіне алу, ет дайындауға өткізу, шаруалардың әскери салтатты және жүк тасу міндеттерін атқаруы, 1920-1921 жылдардағы аштық, сонымен бірге тұрғындардың басқа елдерге қоныс аударуы соғыс жылдарындағы мал санының әр 100 басқа есептегенде 10,8 басқа қысқаруына әкелді.

**Нәтижелерді талқылау.** Шаруашылықтың құлдырауы, астық пен малдың мүлдемге жетімсіздігі, үнемі аштыққа ұшыраған тұрғындарды азық-түлік салғырты арқылы ең соңғы өмір сүру мүмкіндігінен айырған күштеу шаралары саясатының одан ары жалғастырылуы еңбекшілердің жаппай наразылықтарының негізгі себебіне айналды. Ашық қарсылықтар Қостанай, Ақмола, Орал, Семей губернияларында (Сапожковтың бүлігі (1920 жылдың шілде-қыркүйегі), Есіл-Петропавловск көтерілісі 1921 жылдың ақпан-наурыз), Гурьев көтерілісі (1921 жылдың наурыз) және тағы басқа өңірлерде орын алды.

Бүкіл елдегі қалыптасқан дағдарысты жағдай қазіргі әскери-әкімшілік бағыттың болашағының жоқтығын және жаңа экономикалық саясатқа көшу қажеттігін айқындады.

1921 жылдың күзіне Ленин ЖЭС-ты ұзақ мерзім көлемінде социалистік бағыт социалистік емес шаруашылық түрлерін біртіндеп ығыстыра бастайтындықтан социализмді құрудың түр-лерінің бірі ретінде қарастыру туралы шешімге келді, сондықтан да “ЖЭС – бұл қажетті және ұзаққа арналады, алайда мәңгілікке емес” деген қорытынды жасады.

ЖЭС басқарудың ескі әскери-коммунистік әдісінен бас тарту және басқарудың жаңа экономикалық әдістеріне көшуді білдірді.

- ... Қазіргі зерттеулер негізінен алғанда ЖЭС-тің келесі басты бағыттарын айқындайды:
- саяси-идеологиялық бағытта - қатал авторитарлық жүйе;
  - экономикада - әлемдік экономикамен аздаған көлемдегі байланыс орнатылған (мемлекеттік монополия негізіндегі сыртқы сауда) әкімшілік-нарықтық жүйе;
  - ірі, едәуір дәрежедегі орта өнеркәсіп пен саудаға, темір жол транспортты мемлекет меншігіне алу;

- трестер негізінде шектеулі тұрғыда қызмет атқарып отырған мемлекеттік кәсіпорындарындағы шаруашылық есеп; ...

ЖЭС-ке көшудің нақты шаралары жанұя мүшелеріне, мал саны мен жиналған астықтың көлеміне орай азық түлік салғырты көлемінен 30-50% азайтылған азық-түлік салғыртын нақты ақша салығымен ауыстырған РК(б)П-ның X съезінде (наурыз 1921 ж.) айқындалды. Нақты салық тұрақты түрде болып, шаруаларға алдын ала, астық себілгенге дейін жарияланатын болды.

Астықтан басқа салықтың тағы да 12 түрі белгіленді. Шаруаларға өнімдерінің артығын тікелей ауыстыру ұсынылды (РКФСР ХКК 24 мамыр 1921 жылғы “Айырбастау туралы” декреті). Алайда елдегі азық-түлік тапшылығы, кооперативті сауданың әлсіз дамуы, 1921-1922 жылдардағы аштық өкіметті 1921 жылғы тамыз-қыркүйекте астықтықты еркін сатуға рұқсат бере отыра, тауар-ақша қатынастарын дамытуға мәжбүр етті.

... Қазақстан 1923 жылы бірыңғай заттай салыққа көшті. Салық төлеуден жартылай мал шаруашылығымен айналысатын 6 бастан кем малы бар ұсақ шаруашылықтар босатылды.

... ЖЭС жағдайында жерді пайдалану жүйесі өзгертілді. ... Жерге орналастыру шараларын одан ары жүргізудің құқықтық негізі “Еңбек тұрғысындағы жерді пайдалану туралы негізгі заң” (1922 ж.), “РКФСР жер кодексі” (1923 ж.) және БОАК-тың 1921 жылдың 21 наурызындағы Қаулысы болды. Кемінде 9 жыл мерзімге жерді қайтадан бөлуге тиым салынды; шаруалар жерді пайдаланудың түрлерін таңдау құқығына ие болды; жерді жалға алуға және жалдамалы еңбекті пайдалануға рұқсат берілді. Мемлекет тарапынан тұрғындардың кедей бөлігіне едәуір тұрғыда көмек көрсетілді. Ресей өкіметінің шешімімен қазақ шаруаларына 1921 жылы ауыл шаруашылығы машиналарын және еңбек құралдарын сатып алуға 25 млн. рубль, мал алуға 2 млн. 113 мың рубль бөлінді.

**Зерттеу нәтижесі.** ЖЭС-ке көшуге орай елде қызметтері кооперативтік және коммерциялық банктер арқылы қаржыландыратын әртүрлі кооперация түрлерінің – тұтыну, жабдықтау, қаржылық, кәсіптік, ауыл шаруашылық, өндірістік, тұрғын үйлік, және басқа дамуына жағдай жасалынды. Біртіндеп кооперацияның мәні де өзгере бастады: егер де ЖЭС-ті жүргізудегі алғашқы айларда шаруашылықтың жекелеген түрлері (тұтыну, кәсіби, ауыл шаруашылық) экономиканың мемлекеттік-капиталистік секторына жатқызылса, содан кейінгі кезеңде олар шаруашылықты жүргізудің социалистік түрі ретінде қарастырыла бастады.

... Атқарылған шаралардың нәтижесінде ауыл тұрғындарының әлеуметтік құрамы едәуір тұрғыда өзгеріске ұшырады. ЖЭС жылдарында ауылдардағы кедейлердің саны 4 есеге азайды, орта ауқатты шаруашылықтардың саны үш есеге артып, барлық шаруа аулаларының 76,3% құрады.

... 1921-1923 жылдардағы шаруашылық реформасы өнеркәсіпке басшылық жасаудың түрлері мен әдістеріне өзгерістер енгізуді қарастырды.

**Қорытынды.** Жекелеген ұсақ және орта кәсіпорындарды (жұмысшылар саны 20 адамға дейін) мемлекет иелігінен шығарудың нәтижесінде жеке меншік кәсіпкерлік дами бастады. Мемлекеттік кәсіпорындарды жеке тұлғаларға жалға немесе шетел кәсіпкерлеріне концессияға беру дамыды. Шығынды және пайдалары аз кәсіпорындардың бір бөлегі жабылды немесе жұмыстары тоқтатылды.

#### *Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:*

1. Бейсембаев С. Ленин и Казахстан (1897-1924.) Издательство “Казахстан”. – Алма-Ата-1968. – С.535.

2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: “Атамұра”, 2010, 752 бет, суретті, карталы

3. ҚРОММ, Қор 5, тіркеме 4, іс 61а, п.6

4. Алексеенко А.Н., Жаксылыков А.Ф. Курс лекции по Истории Казахстана. – 1998. – 384 б.

*Paydalanilgan adabietter tizimi:*

1. *Beysembaev S. Lenin i Kazaxstan (1897-1924.)* İzdatelstvo "Kazaxstan" Alma-Ata-1968. – S.535
2. *Qazaqstan tarixi (köne zamannan büginge deyin). Bes tomliq. 4-tom.*– Almatı: "Atamura", 2010, 752 bet, swretti, kartalı
3. *QROMM, Qor 5, tirkeme 4, is 61a, p.6*
4. *Alekseenko A.N., Jaksılıkov A.F. Kwrs lekcii po İstorii Kazaxstana - 1998. – 384 b.*